

ДАВНЯ УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА З ПОГЛЯДУ ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВА

Тарас Шмігер
докторант Львівського національного університету
імені Івана Франка

ABSTRACT

The poetics of Early Ukrainian literature was influenced greatly by the translations of biblical and liturgical texts. Interpreting the oldest written texts of Ukrainian literature requires the identification of Hebrew (as well as Aramaic and Syrian) and Greek poetical features. At the same time, it is necessary to disclose the intertextual essence of Old Ukrainian writings, because it reveals their integration into world literature. The two greatest sources for Ukrainian belles-lettres are Greco-Roman Antiquity and the Bible. A separate problem is polyglossia in ancient literature, and, thus, the exact translation of titles and texts into New Ukrainian facilitates the reader's correct reception.

Key words: *Early Ukrainian literature, Hebrew poetics, Greek poetics, canon, headline, intertextuality.*

На поетику давньоукраїнської літератури найактивніше впливали переклади біблійних і літургійних текстів. Для інтерпретації найдавніших текстів української писемної літератури важливо з'ясувати поетикальні риси гебрійської (а також арамейської й сирійської) та грецької мов. Водночас потрібно досліджувати інтертекстуальну сутність давніх українських творів, адже вона розкриває інтегрованість у світову літературу. Два найбільші джерела для українського письменства — це греко-римська Античність і Біблія. Окремою проблемою є поліглісія у давній літературі, а тому точний переклад новоукраїнською мовою заголовків і текстів полегшує правильну читачеву рецепцію.

Ключові слова: *давня українська література, гебрайська поетика, грецька поетика, канон, заголовок, інтертекстуальність.*

Na poetykę starożytnej literatury ukraińskiej największy wpływ miały tłumaczenia tekstów biblijnych i liturgicznych. Dla interpretacji starożytnych tekstów literatury pisanej ukraińskiej ważne jest wyjaśnienie poetyckich cech języków hebrajskiego (także aramejskiego i syryjskiego) i greckiego. Jednocześnie należy poddać analizie intertekstualny charakter starożytnych dzieł ukraińskich, ponieważ ukazuje on ich integrację z literaturą światową. Głównymi źródłami piśmiennictwa ukraińskiego są Starożytność grecko-rzymska i Biblia. Ważnym zagadnieniem jest wielojęzyczność w literaturze starożytnej, dla tego też wierne tłumaczenie tytułów i tekstów na język nowoukraiński ułatwia prawidłową recepcję czytelnicy.

Słowa kluczowe: *starożytna literatura ukraińska, poetyka hebrajska, poetyka grecka, kanon, tytuł, intertekstualność.*

Розгляд художнього твору можна вписати в причиново-наслідкові зв'язки. Давню українську літературу можна розглядати і як наслідок перекладів із ще давніших літератур (насамперед сирійської та візантійсько-грецької), і як причину-джерело для розвитку культурних зв'язків з новочасними націями. Саме тому важливо простежити, **що** давня українська література успадкувала від інших літератур, **що** вона удосконалила, **як** нам розуміти та оцінювати її тепер, і **що** це дає для подальших перекладів наших найдавніших творів іншими мовами.

Спадщина гебрейсько-геленської поетики

Серед найдавніших текстів української писемної літератури — це переклади біблійних і літургійних текстів, які найактивніше впливали на поетику давньоукраїнської літератури, а відтак — і на подальший розвиток українського релігійного поетичного мовлення. І. І. Огієнко вказував, що «двійний характер єврейсько-геленистичний треба постійно мати на оці й відрізняти як часову, національну форму від релігійної та богослужної ідеї, яку та форма виявляє» [8, с. 9]. Під гебрейсько-геленською поетикою маємо на увазі насамперед поетикальні впливи гебрейської (а також арамейської й сирійської) та грецької мов, які найбільше вивчали кризь призму біблійного паралелізму з наголосом на ритміці і строфіці (огляд найвартісніших публікацій, а також висвітлення проблематики дослідження фонетичного, граматичного, лексичнообразного рівнів подано у монографії А. С. Десницького [3]). В усній культурі паралелізм відіграє важливу роль і для полегшення точної відтворюваності творів, і для розвитку художніх жанрів. Водночас паралелізм є ключовим у давній українській поетиці, навіть якщо звернути увагу лише на кондакарну поетику в текстах, які ми сприймаємо як тільки прозові, або на виклад сюжетної лінії.

Зіставлення дивергентних рис гебрейської та грецької мов з давньоукраїнською ґрунтовно майже не проводилося. Програмне окреслення тематики подав І. І. Огієнко, який вказав на такі поетикальні відмінності щодо української мови: у гебрейській — множина конкретних об'єктів для позначення абстрактності, експресивне повторення іменника у родовому відмінку, вжиток іменника у родовому відмінку для атрибутивної функції, неозначений спосіб дієслова у сполучній функції, майбутній час замість наказового способу, минулий час у функції теперішньої дії [8, с. 10-11]; у старогрецькій — найбільше впливів у синтаксичних конструкціях [8, с. 12]. Науковець також звертає увагу на потребу видозмінювати образну символічність у перекладі релігійних текстів українською мовою [8, с. 9-10, 12].

До української літератури як цілісної системи і водночас у контексті

міжкультурних стосунків варто застосувати ідеї С. С. Аверинцева щодо жанрових особливостей східних літератур [1, с. 326, 328, 439], адже форма дискусії та змагання поширювалася у перекладній повісті «Грїние бысть животи с см҃ртю», а мандри несли дидактичний смисл в апокрифі «Хожднї~ Богородицы по микамъ». Ідеться не лише про формальні ознаки жанру, але про способи символічного кодування дійсності у повідомленні, які читач із часово й територіально відмінної культури може проінтерпретувати дуже поверхово, недооцінюючи всієї естетичності художнього висловлювання.

Жанри й канони крізь призму мов

1922 р. І. І. Огієнко виділив три різні підходи до перекладу давніх релігійних текстів, які побутували в Українській церкві. Він розділяв твори на три групи — ті, які співаються, ті, які виголошуються голосно, і ті, які проказуються тихо [8, с. 7, 13-14], а тому найбільше експериментувати із українською поетикою можна було на «тихих» творах, тоді як «голосні» твори треба було звиряти із читацьким сприйняттям, щоб усталений узус не створював додаткових перешкод нововведенням у добре знані тексти. Зрештою, національна музична культура не є штивною і здатна коригувати церковний спів за вимогами національної поетики [8, с. 13].

Станом на тепер маємо великий корпус перекладених релігійних текстів сучасною українською мовою, що перекладачеві не становить потреби звертати увагу, чи вірник сприйме та схвалить варіант, відмінний від церковнослов'янського тексту. Спостереження про трійність церковних текстів ідеально накладається на три жанри церковного мовлення: біблійний, літургійний (або молитовний) і провідницький. Якщо біблійне мовлення зосереджене на тексті-джерелі, то проповідницьке — прямо орієнтується на читача, навіть якщо використано біблійні цитати. Літургійне мовлення — найскладніше, адже воно ґрунтується на біблійних текстах, але заради богомільного спілкування з Богом тут трапляються відхилення від першотвору й спостерігаються особливості національного спілкування з Богом [лор. 9, с. 173]. Такі підходи прямо відображаються на перекладах староцерковнослов'янських текстів новоукраїнською мовою, адже залежно від цілей оригіналу перекладач формує свої стратегії відтворення мовнопоетикальних засобів.

Окремо належить сказати про мови у давній літературі. Крім співіснування світської і церковної (церковнослов'янської київської редакції) мов, у середньоукраїнський період дуже вживаними стали латинська та польська мови: перша була мовою міжнародного спілкування в Європі, а друга — офіційною в Речі Посполитій (de jure разом із латиною й українською). Повернення творів, які написали українці неукраїнською мовою, через переклади ще більше розширило усвідомлення багатства поетичних форм тогочасного письменства України. Чимало цьому допомогла шеститомова «Антологія української поезії» (Київ, 1984-1986), перший том якої також уключав переклади з латинської, польської та

угорської. Якщо в академічному восьмитомовику «Історії української Літератури досить скромно написано лише про Пасла Русина з Коросна й Станіслава Оріховського [5, с. 186], то в новому дванадцятитомовику окремо виділено творчість майже тридцяти літераторів [6, т. 1, с. 709-728; 6, т. 2, с. 260-295, 553-600]. М. С. Трофимук осмислив повний латинськомовний канон [12], який охопив від XV до початку XIX ст. Ця праця, очевидно стимулюватиме й подальші переклади, і можливо, невдовзі автор перегляне свою концепцію, щоб включити в неї творчість галицького письменника Григорія з Сянока з першої половини XV ст.

Найменування творів для сучасного читача

Назви творів становлять окрему проблему для сучасного читача. Відмінність полягає у правильному розумінні жанру твору, яке певною мірою визначає заголовок твору. Найрадикальніша переміна значень відбулася порівняно з найдавнішим періодом нашого красного письменства. Саме тому потрібно звертати увагу не лише на жанрову симбіозність чи амбівалентність, а й на зміни у семантичному просторі української мови, який формує саме повідомлення у творі.

Неналежну увагу приділено ключовому літературознавчому терміну давньої літератури «слово», що позначає ряд понять, пов'язаних із мовленнєвим висловленням думки й мовною поведінкою, і, отже, досі не визначено, чи «слово» у значенні «літературний жанр» позначає один вид (тобто є гіпонімом) чи все-таки кілька видів (тобто є гіперонімом).

Найбільшого наближення на сучасного мовлення потребують назви творів саме найдавнішого періоду. В академічному дискурсі дотепер переважає змішування давніх і сучасних форм [6, т. 1], хоча ще 1920 р. М. С. Возняк використав систему написання назв творів, яка повністю відповідає сучасним українським орфоепічним і семантичним вимогам [2]:

Оригінал	М. С. Возняк 1920 р. [2]	[6]
О законѣ Моисѣомъ даннѣмъ. и в благодѣти и истинѣ зъсвоомъ Христомъ бывшѣи	Про закон, даний Мойсеєм, і про ласку та правду, яка явилася Ісусом Христом...	Слово про Закон і Благодать
Изборникъ	Збірник Святослава	Ізборник Святослава
Хожднѣ Богородици по мукамъ	Мандрівка Богородиці по муках	Ходіння Богородиці по муках
Сказаниѣ и страсть и похвала святыю мучникоу Бориса и Гліба	Оповідання про муки св. Бориса й Гліба	Сказання про Бориса і Гліба
Житѣ и хожднѣ Данила Русьскыя згмли игумена	Мандрівка / Подорож ігумена Данила до Святої Землі	Життє і хоженіє Данила, Руської землі ігумена; Хоженіє
Повѣсть вргмднних лѣт (Патський список)	Повість временних літ	Повість временних літ
Поучениѣ	Поученнє / Заповіт Володимира Мономаха дітям	Повчаннє Володимира Мономаха
Слово	Слово Данила Заточника	Моленіє Данила Заточника

М. С. Возняк відтворює жанрову суть твору: у знаціоналізованому апокрифі «Мандрівка Богородиці по муках» наголос зроблено на ман-

драх, які приховують повчальну кінцеву ціль, а не на необмеженому процесі перебування в муках, як на це вказує форма «ходіння»; «Заповіт» Володимира Мономаха є таким за своїми формальними ознаками. До речі, «Слово про Закон і Благодать» є викривленим й усіченим заголовком промови Іларіона Київського, який, очевидно, у коротшій формі має звучати як «Про закон і про благодать та істину». Щодо назв твору Данила Заточника, то різноманіття заголовків спричинено різноманіттям заголовків у рукописах, але форму «моленіє» все-таки можна було українізувати на «моління» (як «ходіння»), оскільки сучасне мовлення це підтримує [11, т. 4, с. 785].

На ще один аспект звертає увагу М. С. Возняк, послідовно пишучи «Кирило Турівський», бо письменник Кирило походив із міста Турів. Спираючись на етнографічні мапи розселення українців (П. П. Чубинського) та білорусів (Ю. Ф. Карського), бачимо, що Турів лежить на етнічній українській території, а тому нема ніяких підстав писати «Кирило Туровський», як це є в академічних історіях української літератури.

Проблеми зовсім іншого плану виникли із уведенням в сучасний українськомовний простір назв полемічних польськомовних творів Мелетія Смотрицького (частково це пов'язано із тим, що самі твори залишаються не перекладеними). Порівняймо назви його полемічних творів і те, як їх перекладено у багатотомових історіях української літератури 1967 і 2014 р. [5; 6, т. 1]:

Оригінал	[5]	[6, т. 1]
Verificatia niewinności	Виправдання невинності	Виправдання невинності
Obrona Verificasjeu	Оборона виправдання	Оборона виправдання
Elenchus pism uszczypliwych	Відпір ущипливим писанням	Спростування писань ущипливих
Iustificatia niewinności	—	—
Apologia	—	Апология
Аполлоґа Аполлоґи	—	—
Protestatia	—	Протестація
Paraenesis abo napomnienie	—	Паренезис або нагадування
Exphesis abo expostulatia	—	Розправа або поквитання

Мелетій Смотрицький — неперевершений стиліст навіть у найменуванні власних творів: він уникає повторення, застосовуючи синоніми («Verificatia» — «Iustificatia») або вдаючись до грецької мови для увиразнення думки. Його твори потрібно розглядати як систему, що допоможе скласти правильний перелік перекладених заголовків. Приміром, у назві «Obrona Verificasjeu» літера другого слова спеціально має бути великою, адже вона відсилає до попереднього твору «Verificatia niewinności», а тому доцільно в українському варіанті теж це відобразити.

Гірша справа є із двома заголовками — «Verificatia niewinności» та «Iustificatia niewinności». Другий твір не згадано в академічних історіях, а тому існує загроза сплутати ці два тексти. Лексикографічна практика «верифікацію» вважає суголосною «справдженню, перевірці», а тому твір «Verificatia niewinności» можна перекласти як «Випробування невинності», а за твором «Iustificatia niewinności» закріпити точніший відповідник «Виправдання невинності».

На нашу думку, написання грецьких і латинських слів кирилицею нічого не додасть до розуміння тексту. Саме тому, «Paraenesis або паромнієніє» доцільно або писати грецьким алфавітом, або повністю перекладати як «Умовляння або нагадування». Ще заплутанішою справа є із такими двома творами Мелетія Смотрицького, як «Аполлг³а Аполог³и» і «Protestatia», які відображають перипетії із його книгою «Apologia». Саме від неї змушували Мелетія Смотрицького відрікатися на Київському соборі 1628 р., який потім опротестував сам Мелетій Смотрицький. Тому «Аполлг³а» дійсно може звучати як «Зречення», але у контексті подвійного заперечення цікавіше було б твір «Аполлг³а» перекласти як «Спростування», а «Protestatia» — як «Антиспростування» (на відміну від звуково ближчого варіанту «Протестація»).

У пошуках прототексту

Аналізуючи українські переклади творів М. В. Гоголя, А. В. Ніковський стверджував, що для належного перекладу потрібно відшукати український прототекст і використати його стилістичні засоби в перекладі [7]. Такий підхід можна застосувати до всієї української літератури, який розкриває її інтегрованість у світову літературу. Два найбільші джерела для українського письменства — це Античність, зокрема греко-римська, і Біблія. Відповідно, при перекладі оригінальних творів української літератури потрібно враховувати, що окремі мовнокультурні елементи взято з інших текстів, а тому укладається два типи відносин.

У першій ситуації український текст перекладається мовою, якою написано прототекст, а тому повернення такого мовного знаку в цільову мову (яка колись була вихідною для української) передбачає з'ясування, чи не змінив знак свого значення за час між створенням прототексту і нового перекладу. Наприклад, якщо в поезії Т. Г. Шевченка відчувуються впливи давньогрецької поезії, то при перекладі його творів новогрецькою в ідеалі перекладач має звертати увагу на співіснування двох інтерпретацій у сучасному літературному контексті грецької культури і враховувати, як український автор видозмінив інтерпретаційний потенціал грецької лексеми, і як ця видозміна відповідатиме інтерпретаційному потенціалу сучасного мововжитку.

Другий тип інтерпретаційний відносин складається при перекладі українського автора іншими мовами, але прототекст має авторитетний статус у конкретній парі мов і літератур. Переклад творів Т. Г. Шевченка будь-якою європейською мовою означає, що відтворення його осмислення елементів Горацієвої поетики ґрунтується на традиції освоєння цієї поетики в національній культурі.

Початковий етап праці перекладача у таких випадках — ідентифікація елементів запозиченої лінгвопоетики (і навіть ширше — світогляду). Певною мірою твори Т. Г. Шевченка для такої цілі вивчали найбільше у двох ракурсах — з погляду греко-римської Античності (зокрема, Т. М. Чернишова [13, с. 236-241], А. О. Содомора [10]) і з погляду біблійної тра-

диції (наприклад, В. Г. Щурат [14], О. В. Дзера [4]). О. В. Дзера підсумовує повну таксономію видозмін із запозиченими елементами у такому ряді: пропуски — додатки — заміни — видозміни біблійних символів [4, с. 117]. Дійсно, природу таких структур мотивують відмінні полісистеми різних мов. Навіть в історичній еволюції однієї мови потрібно враховувати зміну семантичного простору мови. Мова-як-цілість змінює свою внутрішню якість й властивості для зображення дійсності. З одного боку, відбувається перехід від виключно конкретної лексики до абстрактних понять, але, з іншого боку, спостерігаємо і звуження значення слів, які в давніший період були значно полісемантичні. У будь-якому разі належить добре пам'ятати, що в кожний період мова містить завершену семантичну систему, і просте накладання слів, які звучать подібно в інший період розвитку мови, може призвести до неправильного трактування їх.

Отже, до задовільного стану більш-менш осмисленого засвоєння античної та біблійної лінгвопоетики на прикладі всієї творчості одного автора можуть спричинитися лексичні джерела й дослідження, які простежують глибшу культурну інтертекстуальність автора у регіональному культурному ареалі, а не лише в рамках однієї мовокультури. Такого плану студії стимулюватимуть пошуки вже наявних перекладених одиниць із даного прототексту, що ще більше наблизить автора до цільової культури і зробить його зрозумілішим цільовому читачеві. Із такого погляду можна досліджувати як різні богословські традиції (православна, католицька, лютеранська, кальвіністська) впливали на київську катехитичну й полемічну традицію. Цінності у «Катехизмі» Петра Могили чітко показують екуменічну природу сприйняття й провідування Бога, а тому переклад, в якому перекладач враховуватиме тільки православне бачення, віддалятиметься від авторських настанов першотвору.

ЛІТЕРАТУРА

Аверинцев С. Собрание починений: Переводы: Многоценная жемчужина: пер. с сирий. и греч. Київ: Дух і літера, 2004. 450 с.

Возняк М. Історія української літератури. Т. 1: До кінця XV віку. Львів: Просвіта, 1920. [4], 344 с. (Заг. б-ка Просвіти; Чис. 1).

Десницький А. Поетика біблейського параллелізму. Москва: Библ.-богослов. ин-т св. апостола Андрея, 2007. 554 с. (Совр. библеистика).

Дзера О. Біблійна інтертекстуальність і переклад: англо-український контекст / МОН України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2017. 489 с.

Історія української літератури: у 8 т. Т. 1: Давня л-ра (XI — перша половина XVIII ст.) / АН УРСР, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 1967. 539 с.

Історія української літератури: у 12 т. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 2014—.

[Ніковський А.] [Рецензія] / підп.: А. Василько // Рада. 1910. № 45. Рец. на кн.: Гоголь М. Тарас Бульба / пер. М. Уманця [М. П. Комарова]. Одеса, 1910. 146 с.

Огієнко І. Методи перекладу богослужбових книг на українську мову // Свята Служба Божа св. отця нашого Іоана Золотоустого мовою українською / на укр. мову з грец. переклав проф. І. Огієнко. Б.м., 1922. Ч. 2: Пояснення до тексту. С. 3–25.

Пуряєва Н. В. Літургійна церковнослов'янська мова в мовно-культурній ситуації Галичини ХІХ — першої половини ХХ ст. // Лінгвістичні дослідження. Харків, 2017. Вип. 45. С. 170–178.

Содомора А. Студії одного вірша. Львів: Літопис; Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 363 с.

Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1970–1980.

Трофимук М. С. Латиномовна література України ХV–ХІХ ст.: жанри, мотиви, ідеї / МОН України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2014. 379 с.

Чернишова Т. М. Вибрані праці / упоряд. Н. Ф. Клименко, Карпіловська Є. А., А. О. Савенко. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2013. 400 с.

Щурат В. Сьвяте Письмо в Шевченковій поезії. Львів: Видав Михайло Петрицький, [1904?]. 67 с.